

ОСТРІВ ХОРТИЦЯ, ЯК НАЦІОНАЛЬНА СВЯТИНЯ, ПІД ЧАС НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНИХ ЗМАГАНЬ 1917–1921 РОКІВ¹

Острів Хортиця – один із символічних і ключових топосів України, який містить смисли надзвичайно широкого часового (від архайки до сьогодення) і просторового (євразійського культурного простору) діапазону. Водночас Хортиця, наскільки це відомо сьогодні, ніколи не була в першу чергу населеним пунктом, бо віддавна мала особливий статус. Як заповідний, він зберігається і сьогодні. Враховуючи таку рідкісну, як для України, специфіку окремого топосу, ми виходимо з тези про те, що у дослідженні Хортиці значна частина фактів, з нею пов'язаних, має таке саме важливе, якщо не унікальне значення, як, наприклад, у вивченні «Вічних міст» Єрусалима чи Рима. Сподіваємось, справедливості даної тези підтверджуватиме час. Так, сьогодні важко уявити, наскільки спрощеним було наше уявлення про Хортицю ще наприкінці 1980-х – початку 1990-х рр.

Інша наша методологічна теза спирається на відому роботу Мірча Еліаде «Священне і мирське» [див.: Еліаде 1994], в якій поведінка сучасної мирської людини розглядається, як приклад крипторелігійної поведінки. Фактично, ми маємо справу не так с *homo sapiens*, як із *homo religiosus*. І вже від умінь, навичок, рівня підготовки дослідника залежить, чи вдасться йому здійснити коректний аналіз релігійних проявів (реліктів) у сучасному світському суспільстві, яке часто їх засуджує, заперечує і всіляко приховує.

Не виключено, що в модерній історії України національна ідея, чи не найбільше спричинилась до того, щоб максимально сповнити крипторелігійну поведінку сучасної людини змістом або релігійним, або близьким до нього.

1917–1921 рр. – це той період в історії острова Хортиця, коли він потрапляє в орбіту національно-визвольних змагань не на загальних засадах разом із тисячами інших українських топосів, а як беззаперечна святиня українського народу. Зрозуміло, що святині у світському дискурсі, як власне і в релігійному, – це його максимальні цінності і смисли та водночас – яскравий приклад крипторелігійної поведінки. Підйом національно-визвольного руху у зв'язку з Хортицею є прикладом активізації мирської, крипторелігійної поведінки людини, своєрідним пробудженням її давнього небуденного статусу.

Подальший аналіз ми будемо здійснювати, спираючись на різні дослідницькі підходи і методології в контексті сакральної географії і паломництва [див.: Swan

¹ Даний текст – розширений і доопрацьований варіант раніше виданої статті. Див.: Завгородній Ю. Ю. Острів Хортиця, як національна святиня, під час національно-визвольних змагань 1917–1921 років // Заповідна Хортиця. Зб. наук. пр. – Запоріжжя: Кругозір, 2016. – С. 108–114.

Дякую істориків і письменників Іллі Афанасьєву (Київ) та істориків й краєзнавців Олегу Власову (Запоріжжя) за допомогу у пошуках матеріалу.

1990; Лидов 2009; *Contemplating Sacred Space* 2010; Stausberg 2011] і місць пам'яті [Нора 1999; Rothermund 2008].

Національно-визвольні змагання 1917–1921 рр., це хоч і нетривалий, проте важливий етап в історії сакральної географії Запорізького краю. Насамперед тому, що у цей час місцеві святині набувають несподіваної значущості, потрапляють у центр уваги не лише творчої меншості, інтелектуалів і діячів культури, як це було за Російської імперії. Вони отримують значно ширше суспільне визнання свого високого статусу у процесах, пов'язаних із підйомом національної самосвідомості. Водночас фіксується спадковість статусу святинь не тільки з попередніми десятиліттями, а і століттями. На сьогодні відомо, що у центрі уваги тогочасних українських патріотів опинився острів Хортиця як реальний і символічний топонім-святиня.

Події 1917 р. в Олександрівську ²

У дослідженні «Запорізький край за доби Центральної Ради» професора Запорізького національного університету Федора Турченка наводяться приклади значущості острова Хортиця для національно свідомого населення Олександрівська у буремному 1917 р. Так, улітку робітниками³ Південних залізничних майстерень і Катеринославської залізниці було засновано українські культурно-освітні організації – курені «Січ» і «Хортиця» [Турченко], головою яких стали робітники: К. Д. Білашкевич і І. К. Оліфер відповідно [Бондаренко]. Восени цього ж року до Олександрівська дійшов загальноукраїнський процес формування озброєних об'єднань місцевої самооборони – загонів Вільного козацтва. Ф. Турченко зазначає, що «відроджуючи традиції козацтва, національно свідоме населення України прагнуло таким чином протистояти анархії, що поступово зростала. <...> У жовтні 1917 р. розпочалося формування козацьких організацій в Олександрівську. Було сформовано два курені Вільного Козацтва – «Січ» та «Хортиця». Вірогідно, що ці курені були утворені на основі куренів олександрійських залізничників» [Турченко].

Обидва щойно утворені курені не були бутафорними об'єднаннями, а брали активну участь у бойових діях кінця 1917 – початку 1920-х рр. Так, восени 1918 р. «з Вільного козацтва почав творитися Хортицький полк армії УНР», який проіснував до кінця 1920-го р. [Бондаренко]⁴.

У іншого запорізького дослідника Ю. Шура зустрічається красномовна цитата, яка належить Лазаренку, голові ради Українського товариства «Просвіта» м. Олександрівськ. Ось як він мотивував необхідність передати Народний дім в

² Спираючись на архівні матеріали, В. Саричев аргументовано показує, що і до 1917 р. острів Хортиця мешканцями Олександрівська сприймався, як місце бувшої Запорозької Січі [Саричев 2011, с. 98].

³ Звернемо увагу, що саме робітниками, а не представниками інтелігенції.

⁴ Див. докладніше про Хортицький полк: [Саричев 2011].

Олександрівську просвітянам: «товариство «могло б свою працю іще ширше розвинути для піднесення «української національної культури» свого народу, і найбільше тут, в Олександрівську, котрий стоїть як раз в тім місці, де була перша запорізька Січ на острові Хортиці, і котрий відомий всякому Українцю»» [Щур 2011, с. 13–14].

Наведені, хоча і стислі свідчення, на наш погляд, можна проінтерпретувати як важливі свідчення зі збереження історичної пам'яті населенням Запорозького краю. Очевидно, що надзвичайні події 1917 р. виступили тим каталізатором, який виявив в історичній пам'яті адекватну відповідь на актуальні виклики. Показово, що у цій відповіді належне місце посів острів Хортиця, який, поза сумнівом, ототожнювався зі славним минулим часів запорозького козацтва і виступав його унаочненим символом-святиною⁵.

1918 рік. Спогади В. Вишиваного, П. Дяченка й Н. Авраменка

Український військовий діяч, політик, дипломат, поет, австрійський архикнязь (ерцгерцог), полковник Легіону Українських Січових Стрільців Вільгельм Франц фон Габсбург-Лотрінген (Василь Вишиваний, 1895–1948) у своїх спогадах залишив потрібну для нас згадку про острів Хортицю під час перебування у Запорізькому краю весною 1918 р.: «Інші частини Січових Стрільців поплили далі кораблем до Олександрівська (на Лівобережжі), який здобули тяжким боєм від російських большевиків. Там стояли ми гарнізоном два місяці. Відтам робив я зі старшинами Січових Стрільців часті прогульки на близьку “Січ” (на Хортицю, Царинський Кут, Кічкас і Біленьке)» [Габсбург].

Щойно наведені рядки, як і наступна цитата, додатково вказують, що на той час не тільки острів Хортиця, а і довколишня місцевість асоціювалися у місцевого населення з часами запорозького козацтва, відіграючи необхідну роль у піднесенні військового і патріотичного духу: «Територія давнього Запорожжя має несподівано свідоме українське населення. Я говорив з селянами, особливо в околицях Царицинського Кута, і переконався, що традиція українського козацтва там дуже жива. В усім пробивається у них та старина. Багато [хто] оповідає, що його дід чи прадід був на “Січі”. Кожний гордиться цим, що він з вольного козацького роду» [Габсбург].

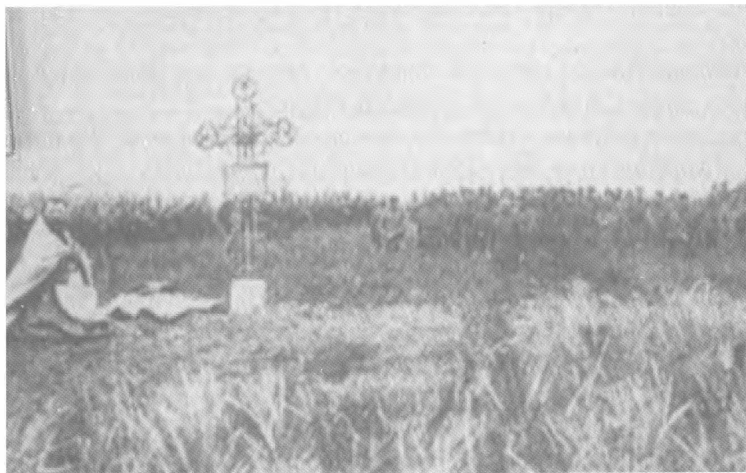
⁵ Як у вищенаведених, так і у наступних випадках невідомо, на підставі яких історичних фактів острів Хортиця ототожнювався із запорозьким козацтвом. Не виключено, що цьому сприяла як творчість М. Гоголя (повість «Тарас Бульба»), так і Т. Шевченка (поезії «Кобзаря»), в якій Хортиця однозначно ототожнюється із запорозьким козацтвом і Січчю [див.: Завгородній 2012], а, можливо, що і дослідження з історії запорозьких козаків та України (напр., Д. Яворницький, А. Кашенко, М. Грушевський та ін.). Щоденник Трохима Кармазя, мешканця села Вознесенка (тепер частина міста Запоріжжя), також вказує на особливий статус Хортиці для нащадка запорозьких козаків і до 1917 р. [Щоденник мешканця села Вознесенка Трохима Кармазя (1906–1918) 2010]. Див. також спогади Н. Авраменка [Авраменко 2007] і слушні міркування В. Чона про механізм передачі історичної традиції [Чон 2010, с. 191]. У будь-якому разі питання сприйняття острова Хортиця в українській культурі (у масовій свідомості) у XIX – на початку XX ст. потребує окремого дослідження.

Для нас також важливо, що наведені рядки належать особі, яка була не лише українофілом й аристократом-іноземцем, але і представником однієї з давніх монарших династій Європи. Таким чином, і Хортиця, і Запорізький край потрапляють у європейський культурний контекст.

Інші синхронні спогади залишив Петро Дяченко (1895–1965), відомий український військовий діяч, командир 1-го кінного полку Чорних запорожців армії УНР: «10 квітня 1918 р. посідали до потягів. 13 квітня прибули до Лозової, а 14 квітня після короткого бою зайняли Олександрівськ. 2-й Запорозький полк у повному складі побував на Хортиці, де на місці бувшої церкви поставили хрест із надписом: “Новітні Запорозжці своїм предкам”» [Дяченко 2010, с. 22–23]. Автори «Історії українського війська» вказують, що у травні 1918 р. на острові було відправлено панахиду «в пам'ять давніх Запорозжців», у якій брали участь «Козаки Запорозької дивізії» і публікують дві фотографії здійснення цього християнського обряду на Хортиці [Крип'якевич, Гнатевич, Стефані 1992, с. 426–427].

Наведені спогади, попри деяку хронологічну невизначеність, – ще одне важливе свідчення на підтвердження того, то острів Хортиця сприймався не лише святинею далекого минулого, а і реальним та актуальним топосом, наявність якого відігравала важливу роль у карбуванні бойового духу і збереженні історичної пам'яті про часи запорозького козацтва. Діяльність останнього, як бачимо, пов'язувалась з Хортицею.

Окрім того, спогади про проведення панахиди, про встановлення хреста на місці імовірної колишньої церкви – чи не перші свідчення у новітній історії острова Хортиця, які пов'язують його з реальною релігійною діяльністю, а не лише крипторелігійною. Бо ж і панахида, і встановлення освяченого хреста,

Панахида вояків на Хортиці, 1918 р.

очевидно, що за участю, як мінімум священика, – яскраві приклади православної ієротопії. Безперечний інтерес викликає згадка у спогадах про місце «бувшої церкви» на Хортиці. Тож виникає питання: «До 1918 р. на острові була якась церква»?! Якщо так, то дана згадка істотно змінює існуюче уявлення про релігійне життя на острові. Залишається сподіватись, що наведені факти привернуть ширше коло дослідників і згодом вдасться з'ясувати і про «бувшу церкву», і про місце відправлення панахиди та встановлення поклінного хреста.

Спогади Никифора Авраменка (1893–1973), сотника армії УНР, який також у квітні 1918 р. був в Олександрівську, і до того ж мешкав у ньому до 1917 р. із родиною, не тільки підтверджують попередні, а і додають нові, не менш цікаві та яскраві свідчення про поїздку на Хортицю. Враховуючи їхню важливість для нашого викладу наведемо необхідний фрагмент повністю: «Незабутньою подією був побут всім полком на острові Хортиці. Великим пароплавом, без зброї курені переправились через Дніпро і пішо пройшли коло 4-х кілометрів на найвище місто в голові острова.

Було запрошено кілька гостей, серед їх і Андрій (рідний брат Н. Авраменка – Ю.З.). По дорозі затримувались коло історичних міст, як редут на Вошивій скелі, оборонні фортифікації першої Січі, видом на урочище Сагайдачного, Стовпи. Поясняли топографію і історію минулого переважно ми з Андрієм. На найвищому місті поставлено приготовлений гранітний пам'ятник з хрестом і відповідним написом. Дивились гості на кількатисячну групу наслідників колишньої козацької слави, і не одному блиснуло сльозою око.

Після короткого відпочинку польовий священик п. о. Микола Мошняга посвятив пам'ятник, одслужив молебень за закінчення боїв та панахиду за полеглих за волю тепер і колись. Оркестр грав відповідні мелодії, хор співав величаво.

Виголосили мови Болбочан, Оліфер і Андрій. То були хвилі глибокого зупинення, поваги, порушення душевних струн.

Наступили поминки. Наше постачання постаралось. Німці-колоністи, господарі Хортиці, теж несподівано привезли пару возів молока, масла, ковбас, хліба. Їли і пили хто що хотів і скільки хотів. Довго, до вечора тяглись поминки під музику і спів. Як довга і широка Україна, знайшлись тут представники всіх земель: Київщини, Полтавщини, Харківщини, Запорожжя, Волині, Поділля, Полісся, Бессарабії, з-над Дністра. Кожному запали в душу ці хвилі як символ соборності України. Пороблено пам'яткові фотографічні знімки. Од'їхав штаб і гості. Вечором перевозились дубами назад. З п. полковником Кондратюком слідили за переправою» [Авраменко 2007, с. 238].

На відміну від двох попередніх, зі спогадів Н. Авраменка ми отримали яскравий і докладний опис величю та добре спланованого мілітарного криптирелігійного прочанства. Мабуть, більше ніколи козацьку Хортицю не відвідувала така велика кількість вояків одночасно з метою не нападати чи

захищатись, а вшанувати полеглих героїв⁶!

Серед нових і вкрай важливих фактів, згадки топографії острова, за якою можна простежити маршрут паломників. Про «бувшу церкву» не згадується, зате говориться не тільки про хрест, а і про «приготовлений гранітний пам'ятник з хрестом». А серед імен учасників, що для нас вкрай важливо, фігурує ім'я священника. Власне за його участю мілітарне крипторелігійне вшанування було завершено християнським богослужінням. Важливим свідченням є і згадка про фотографування, яка разом з іншими, може допомогти у пошуках місця, де було встановлено пам'ятник, проведено молебень та панахиду. Не виключено, що і сам пам'ятник із надписом на ньому міг потрапити в об'єктив⁷.

Чи не найяскравіше Н. Авраменко зобразив поминки. Вони змальовані, наче визначне свято, подія масштабу епічних часів, яка на хортицькій землі об'єднала не лише німецьких колоністів з українцями, що виборювали свободу, а і самих українців із різних земель (цілком імовірно, що не тільки православних, а і греко- та римокатоликів). Хтозна, можливо, що і завдяки даному прочанству вдалося проголосити день злуки 22 січня 1919 р⁸?

⁶ Ю. Щур пише про те, що «для запорожців та січових стрільців олександрівська «Просвіта» організувала кілька екскурсій на Хортицю» [Щур 2011, с. 21]. Цю його цитату вважаємо за потрібне прокоментувати. Цілком імовірно, що саме «Просвіта» й організувала екскурсію (хоча ми дану подію охарактеризували інакше) українських вояків на острів Хортицю. А от чи було їх кілька? Авторі спогадів: В. Вишиваний, П. Дяченко і Н. Авраменко пишуть тільки про одну поїздку-прочанство на Хортицю. Описуючи обидві «екскурсії», які за змістом відповідають одній у згаданих нами спогадах, Ю. Щур спирається на замітки С. Шемети, написані ним на початку 1920-х років у Відні. Сам Шемета зауважує на початку заміток: «Складаючи оці замітки я користувався з записів і оповідань найближчих співробітників Болбочана: сотника Авраменка і Литов... осавула Коржа, з надрукованих полковником Гавришком матеріалів і з де-яких документів, які були збережені і вивезені за кордон різними особами» [Шмет 1922–1923, с. 201]. Ми вважаємо за доцільне безпосередньо спиратися на першоджерела очевидців, якими були В. Вишиваний, П. Дяченко і Н. Авраменко. Далі С. Шмет, а вслід за ним Ю. Щур, називають дату першої поїздки-прочанства 18 червня, а другої – 29 червня. Але ні Вишиваний, ні Дяченко, ні Авраменко не пишуть про дві поїздки. Окрім розбіжності щодо кількості прочанських поїздок, немає однастайності й у даті відвідання Хортиці: це стосується як дня, так і місяця. Тож ці питання потребують свого розв'язання. Нотатки С. Шемети варті окремого аналізу. Зараз тільки додамо, що опис Хортиці у нього відчутно підсилений патріотично-романтичним пафосом (елементи міфологізації?). Прикметно, що земля острова називається святою: «По команді «Спочити!» – майже всі кинулись на коліна, вклонившись дідівським могилам і з слізьми ентузіазму цілували святу землю. Особливо з великим запалом робили це Галичани тоді найбільше національно свідомий український елемент» [Шмет 1922–1923, с. 209]. Також він згадує про два встановлені хрести на Хортиці на місці «бувшої Запорожської церкви». Перший було «поставлено на найвищому місці по наказу, як каже на ньому надпись, земського начальника Н. району Катеринославського повіту» [Шмет 1922–1923, с. 208]. Другий встановив полковник Болбочан «рядом з деревляним залізний хрест з написом» [Шмет 1922–1923, с. 209]. Свідчення Шемета про встановлені хрестів відрізняються від раніше наведених спогадів Дяченка й Авраменка.

⁷ «На розі Соборної і Покровської вулиць у вітрині одного з найкращих фотографів міста Когана був виставлений портрет побільшого розміру полковника Болбочана в українській уніформі з гордо випнутими вгору «вільгельмівськими» вусами <...> Крім того були там великі знимки перебування старшин і козаків Запорізького корпусу на острові Хортиці. Хоч фото-підприємство Когана вже не існує, але देश мабуть збереглися його архіви, де треба буде шукати негативів українських історичних фотографій» [Гордієнко 1976, с. 145].

⁸ Враховуючи, що у наступному 2018 р. цій епохальній для Хортиці та символічній для України події виповнюється 100 років, більш ніж доречно не тільки її відзначити на самому високому державному рівні, а і більш ґрунтовно дослідити та сприяти популяризації. Незалежно від того, чи вдасться віднайти встановлений сто років тому поминальний хрест, Хортицька злука заслуговує на те, аби бути увічненою на острові.

Юхим Божко

Наприкінці 1918 р. острів Хортиця потрапляє в поле зору українських повстанчих отаманів, зокрема Юхима Божка (1885–1919/1920), офіцера царської армії, який сприйняв події 1917 р. з великим ентузіазмом. У листопаді 1918 р. він разом зі своїми однодумцями проголошує «Нову Запорозьку Січ», а себе кошовим отаманом, тобто правителем Запорозжя. Ю. Божко прагне максимально відтворити колишні козацькі звичаї та порядки. А вже у грудні 1918 р., як пише Віктор Савченко: «вольниця Юхима Божка облаштувалась на острові Хортиця на Дніпрі, де у XVI столітті князь Байда – Вишневецький збудував першу Запорозьку Січ. Хортиця займала вигідне стратегічне положення у міста Олександрівська (Запоріжжя), і Божко міг контролювати, знаходячись на Хортиці, не тільки пересування по Дніпру, а й увесь Олександрівський повіт» [Савченко 2000].

Інший автор Анатолій Демещук, також згадує про перебування Запорозької Січі Ю. Божка на Хортиці, звертаючи увагу, що до її складу «увійшли кадри Гетьманського загону низових козаків, повстанці Катеринославського коша і місцеві хлібороби» [Демещук]. Окремо він звертає увагу на витоки наміру Божка заснувати Січ на Хортиці, ув'язуючи з відомим відвідуванням острова УСС та іншими військовими об'єднаннями на весні 1918 р.: «В Олександрівську (нині Запоріжжя) гордієнківці (до складу яких входив Ю. Божко), зустрілись із галицькими січовими стрільцями, що виступали в складі айстро-угорських військ. Радості та здивуванню обох сторін не було меж. Юхим Божко в ті дні побував у складі свого загону на Хортиці. Тоді-то в нього і з'явилась остаточно ідея відродити Запорозьку Січ» [Демещук].

На намірі Ю. Божка «улаштуватися на місці старої Січі, за дніпровськими порогами, на острові Хортиця, і обороняти ці землі від будь-якого противника» також зазначається і В. Улянич [Улянич].

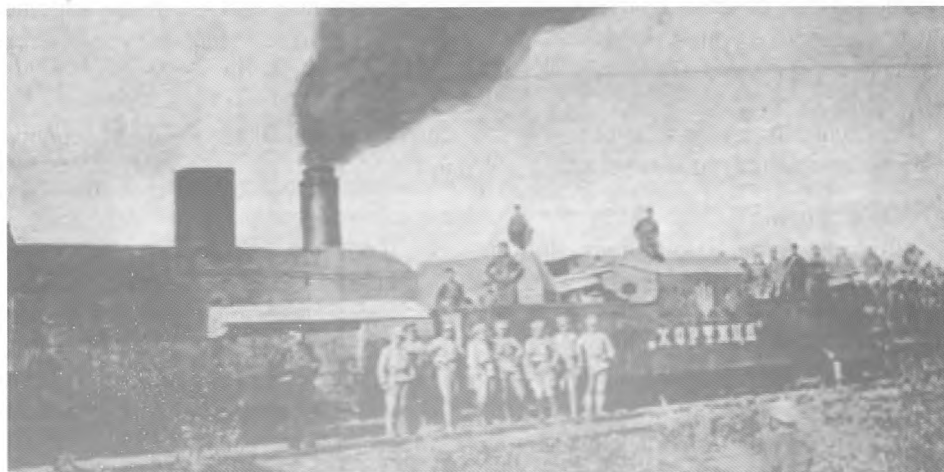
Судячи зі змісту згаданих публікацій, перебування Ю. Божка – ще досить малодосліджена сторінка в історії острова Хортиці, хоча і неординарна та цікава. Зокрема, у залучених нами роботах, не вдалося знайти посилання на відповідні архівні матеріали. Водночас усі автори одностайні у тому, що Запорозька Січ Ю. Божка таки перебувала на Хортиці, хоча і не тривалий час. Для нас даний факт важливий, бо вкотре вказує на тяглість у сприйнятті острова Хортиця не рядовою козацькою землею. Знаковим є і те, що для заснування нової Січі отаман Божко вибрав саме Хортицю, а не місцезнаходження Томаківської, Базавлуцької, Микитинської чи Чортомлицької Січі⁹. Очевидно, що саме з островом Хортицею він пов'язував, щонайменше, місце першої Запорозької Січі. У такому разі Божок міг прагнути долучитись до сили козацьких витоків,

⁹ Цікаво було дослідити питання: «Чи існували у період 1917–1921 рр. будь-які спроби по відновленню і вшануванню місць інших Запорозьких Січей? Чи такі випадки мали місце тільки по відношенню до острова Хортиці?»

козацького *Illud Tempus* (Час Оно, Той Час), незримо вкарбованого, збереженого на хортицьких схилах ¹⁰. Тобто ми стикаємось із вчинками, обумовленими надзвичайно сильними переживаннями ¹¹ тих давніх козацьких часів, які для Ю. Божка, як і для багатьох інших у період національного піднесення були реальною рушійною силою.

1919 рік. Спогади Д. Гонти

Останній цікавий і відомий нам факт часів національно-визвольних змагань, пов'язаний зі своєрідним вшануванням, пам'яттю про острів, припадає на другу половину 1919 р. Це «Хортиця» – назва бронепотягу УНР, запропонована сотником Дмитром Гонтою (?) [Гонта] ¹².

Панцерник «Хортиця», 1919 р.

Висновки

Сподіваюсь, нам вдалося показати, що в роки національно-визвольних змагань і патріотичного підйому в Україні, головною святиною Запорізького краю як для місцевого населення, так і для представників інших регіонів України виступив

¹⁰ Природа сакральних місць, як і їхній вплив та його трансляція у часі, ще залишаються предметом наукових дискусій і пошуків. У даному контексті доречно згадати Д. Донцова, який казав про містику, «евокативну силу могил, пам'ятників, та інших символів колишньої слави України» [Донцов 2009, с. 85].

¹¹ Тут доречними будуть міркування про актуалізацію архетипу козацької минувшини, пасіонарний вибух або ж пробудження національної пам'яті. Власне, про ті явища і механізми, які надто слабо вивчені академічною наукою.

¹² Прикметно, що інший панцерник мав назву «Великий Луг».

острів Хортиця¹³.

Саме роки національно-визвольних змагань сприяли піковому піднесенню значущості острова Хортиці як української національної святині (переважав крипторелігійний національно-патріотичний варіант сакральної географії), пов'язаної з минулим Запорозького козацтва, яке відігравало важливу роль у формуванні патріотичних настроїв у тогочасній Україні. При цьому високий статус Хортиці визнавався представниками і Західної, і Східної, і Центральної України. Майже сто років тому, чи не вперше була продемонстрована духовна соборність як острова Хортиця, так і самої України на хортицьких схилах.

У подальшому, цікаво було б дослідити, чи залучалися у роки національно-визвольних змагань інші українські топоси-святині. І, якщо так, то в який саме спосіб? Також було б доречно ознайомитись з особливостями звернення до національних святинь в історії національно-визвольних змагань інших народів (Європи, Азії, Африки, Америки), щоб зрозуміти спільне і відмінне у процесах залучення святинь до боротьби за національну незалежність.

Замість Р. С.

Наступне й останнє свідчення у цій нашій розвідці належить вже першим рокам панування радянської влади в Україні.

Яр Славутич

Відомий український поет Яр Славутич (Григорій Михайлович Жученко, 1918–2011) у нарисі «Початок життєпису» так згадує про острів Хортицю: «Коли мені пішов дев'ятий рік, дід возив мене до Дніпра, щоб показати пороги. Ми найняли підводу і провели три доби на берегах Славуті. На острові Хортиці я, новоспечений “січовик”, урочисто склав присягу, проказану дідом – бути найкращим у світі козаком. Там же, стоячи на скелі, на наказ діда я продекламував “Б'ють пороги...”¹⁴. Повернувся додому поетом» [цит. за: Немченко Г. В., Немченко І. В. 2005].

Наведені рядки не тільки яскраво засвідчують, що значущість острова Хортиця продовжувала зберігатись у свідомості та реальному житті нащадків

13 Щоб уявлення про сприйняття острова Хортиця у зазначений період було більш повним, необхідно залучити і ті джерела, які б відображали враження вояків Червоної і Добровольчої армій. Мабуть, це ще одне завдання на перспективу. Наразі зауважимо, що такі підстави є. Наприклад, підполковник Марківського піхотного полку В. Павлов окремий розділ у своїх мемуарах називає «Запорожская Сечь». Він також спеціально зупиняється на минулій козацькій славі острова, згадує про залишки на ньому будівель часів Запорізької Січі, включаючи фундамент церкви. За його свідченнями, солдати полку почали себе називати «запорожцями» [див., Павлов 1964, с. 290–292]. Опис настроїв у с. Вознесенка, зафіксований Павловим, не зовсім збігається зі згаданими нами раніше. Ось, наприклад, деякі його фрагменти: «Какая красота это село; точь-точь как в описаниях Гоголя <...> Как нельзя лучше сложились взаимоотношения с населением и они оставались такими же после одного смутившего Марковцев случая. В сельском театре 3 полк организовал концерт с выступлением полкового хора, солистов, жонглера. Когда хор запел «Як умру, то поховайте», все местные жители встали, а Марковцы продолжали сидеть. Но концерт прошел спокойно и добрые взаимоотношения продолжали оставаться. Оказалось, что никакого самостийничества здесь не было. <...> В Александровске о Петлюре, о махновцах отзывались недоброжелательно; при упоминании о «незалежной» Украине, пожимали плечами. В городе все дышало «Русью»» [Павлов 1964, с. 293].

14 Тобто вірш Т. Шевченка «До Основ'яненка» (Спб., 1839).

запорозьких козаків і після перемоги більшовицької влади в Україні, а і вкотре вказують на особливу, небуденну властивість острова. У даному випадку вона проявилась у своєрідний ініціаційний спосіб!..

Попереду було ще довгих понад 60 років до того часу, коли завдяки новій фазі національно-визвольних змагань Україна здобуде незалежність, а з нею – можливість нового бачення острова Хортиця, її сакрального статусу¹⁵.

ЛІТЕРАТУРА

- Авраменко Н. Спомин запорожця. – К.: Темпора, 2007. – 456 с.
- Бондаренко В. Г. Олександрівський курінь Вільного козацтва (1917–1920 pp.). [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/Npifznu/2009_25/25/bondarenko.pdf
- Габсбург В. Мемуари полковника УСС. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://ah.milua.org/memuari-vilgelma-gabsburga-polkovnika-uss>
- Гонта Д. На панцернику «Хортиця». Вступ до публікації і примітки Михайла Ковальчука. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.uary.com.ua/ALMANAH/MAIN/main.html>
- Гордієнко Г. Під щитом Марса. Спогади. – Філядельфія, 1976. – Т. I. – 369 с.
- Демешук А. Трагедія славного отамана Юхима Божка. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://kuprienko.info/demeshuk-a-v-tragediya-slavnogo-otamana-yuhima-bozhka/>
- Донцов Д. Незримі скрижалі Кобзаря. Містика лицарства запорозького. – К.: Українська видавнича спілка, 2009. – 265 с.
- Дяченко П. Г. Чорні запорожці. Спомини командира 1-го кінного полку Чорних запорожців Армії Української Народної Республіки. – К.-Вінниця: Стікс, 2010. – 448 с.
- Завгородній Ю. Ю. Микола Гоголь, Тарас Шевченко й острів Хортиця: модерні витоки давньої святині // Хортицький семінар. Сакральна географія і феномен паломництва: вітчизняний і світовий контекст. Зб. наук. пр. Наук. ред. і упоряд. Ю. Ю. Завгородній. – Запоріжжя: Дике поле, 2012. – С. 64–81.
- Завгородній Ю.Ю., Остапенко М.А. Сакральний вимір острова Хортиця (до постановки питання) // Культурологічні студії: Зб. наук. праць. – К.: KM Academia, 1999. – Вип. 2. – С. 247–275.
- Крип'якевич І., Гнатевич Б., Стефані З. Історія українського війська (від княжих часів до 20-х років 20 ст.). – Львів: Світ, 1992. – 702 с.
- Лидов А. Иеротопия. Пространственные иконы и образы-парадигмы в византийской культуре. – М.: Феория, Троица, 2009. – 352 с.
- Немченко Г. В., Немченко І. В. Вивчення творчості Яра Славутича в школах Херсонщини: Навч.-метод. посіб.-хрестоматія. – К.-Херсон: Просвіта, 2005. – 79 с. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://prosvita-ks.co.ua/ivan-nemchenko-galina-nemchenko-vivchennya-tvorchosti-yara-slavuticha-v-shkolah-hersonshchiny-5>

¹⁵ Див.: [Завгородній, Остапенко 1999].

- Нора П. Проблематика мест памяти // Франция-память / П. Нора, М. Озуф, Ж. де Пюимеж, М. Винок. – СПб.: Издательство Санкт-Петербургского университета, 1999. – С. 17–50. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://ec-dejavu.ru/m-2/Memory-Nora.html>
- Павлов В. Е. Марковцы в боях и походах за Россию в освободительной войне 1917–1920 годов. – Париж, 1964. – Книга вторая. 1919–1920 гг. Наступление на Москву. Отступление. Крымская эпопея. Уход за пределы Родины. – 397 с.
- Савченко В. А. Авантюристы гражданской войны: историческое расследование. – Харьков: Фолио, М.: АСТ, 2000. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://militera.lib.ru/bio/savchenko/07.html>
- Саричев В. Д. Хортицкий полк 1918–1920 рр. (до історії однієї знахідки) // Заповідна Хортиця. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції «Історія запорозького козацтва в пам'ятках та музейній практиці». Спеціальний випуск. – Запоріжжя, 2011. – С. 97–103.
- Турченко Г. Ф. Запорізький край за доби Центральної Ради. [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/Npifznu/2009_25/25/turchenکو.pdf
- Улянич В. Отаман Божко, який хотів відродити Запорозьку Січ. [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://gorod.dp.ua/history/article_ru.php?article=131
- Чоп В. М. Запорозькі козацькі традиції в історії Махновського руху // Заповідна Хортиця. Матеріали IV міжнародної науково-практичної конференції «Історія запорозького козацтва: в пам'ятках та музейній практиці». Спец. вип. – Запоріжжя, 2010. – С. 190–194.
- Шемет С. Полковник Петро Болбочан: замітки до історії Запорозького корпусу 1917–1919 рр. // Хліборобська Україна. – Відень: Видання Українського Союзу Хліборобів-Державників, 1922–1923. – Кн. Четверта. 36. VII–VIII. – С. 200–236.
- Щоденник мешканця села Вознесенка Трохима Кармазя (1906–1918) / Упоряд. Ю. Каптюх, В. Стойчев, В. Кармазіна // Вознесенські старожитності. – Запоріжжя, 2010. – Вип. 1. – 158 с.
- Щур Ю. І. Народний дім, «Просвіта», архікнязь Вільгельм фон Габсбург та інші епізоди з історії революційного Олександрівська // культурна спадщина Запорізького краю. Збірник наукових статей та документів з охорони культурної спадщини. – Запоріжжя: ЛІПС, 2011. – Вип. 3. – С. 12–29.
- Элиаде М. Священное и мирское. – М.: Издательство Московского университета, 1994. – 144 с.
- Contemplating Sacred Space: From the Tangible to the Conceptual. – University of Manitoba: Aboriginal Issues Press, 2010. – 82 p.
- Rothermund D. Rajghat: In Memory of the Mahatma // The Icfai University Journal of History and Culture. – 2008. – Vol. II. – No. 4. – P. 98–102.
- Stausberg M. Religion and Tourism. Crossroads, Destinations and Encounters. – L., N. Y.: Routledge, 2011. – xii, 292 p.
- Swan J. A. Sacred Places: How the Living Earth Seeks Our Friendship. – Santa Fe, New Mexico: Bear & Company Publishing, 1990. – 237 p.